

Complexbespreking *Himantoglossum*

J. EN L. ESSINK

Summary

The authors discuss the differences between the now known six *Himantoglossum*-taxa. Though most authors distinguish these six taxa on species level, the authors express the opinion, that it might be better, to distinguish some of them as subspecies.

Zusammenfassung

Die Autoren besprechen die Unterschiede zwischen den jetzt bekannten sechs *Himantoglossum*-Taxa. Obwohl die meisten Autoren jetzt diese sechs Taxa auf Artebene unterscheiden, sind die Autoren der Meinung, daß es vielleicht besser wäre, einige davon als Unterarten zu betrachten.

Met deze eerste complexbespreking willen we het geslacht *Himantoglossum* nader belichten.

We onderscheiden binnen dit geslacht een zestal vormen, die door de verschillende auteurs zeer verschillend beoordeeld worden.

Wij zullen ze gemakshalve alle voorlopig als zelfstandige soort behandelen, hoewel ze vaak door overgangsvormen met elkaar verbonden zijn en een indeling in soorten en ondersoorten misschien meer voor de hand zou liggen.

Verspreiding

Himantoglossum hircinum is de meest westelijk en noordelijk voorkomende soort en bestrijkt een groot deel van westelijk Europa. In Nederland zijn maar een paar groeiplaatsen bekend, waarvan die aan het Noordzeekanaal wel de noordelijkste is.

Himantoglossum adriaticum heeft zijn hoofdver-

spreidingsgebied in Noord- en Midden-Italië, Oost-Oostenrijk ten zuiden en noorden van Wenen, en Slovenië.

Himantoglossum calcaratum beperkt zich tot Zuid-Joegoslavië.

Himantoglossum caprinum bestrijkt de gehele Balkan, noordelijk tot in Hongarije en oostelijk tot het noorden van Turkije.

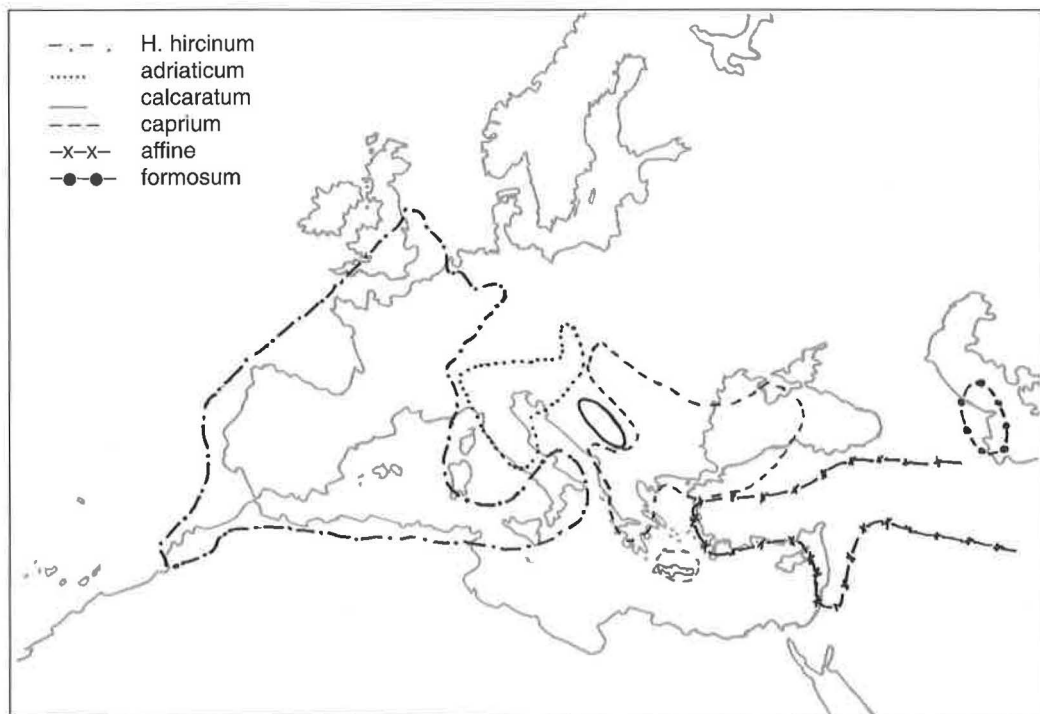
Himantoglossum affine vinden we in het oosten en zuiden van Turkije, in Syrië, Iran, Irak, Libanon, Noord-Israël.

Himantoglossum formosum tenslotte heeft zijn verspreidingsgebied hoofdzakelijk oostelijk en zuidelijk van de Kaukasus en verder naar het oosten.

Wanneer we de vindplaatsen van de diverse soorten op een kaart aangeven, zien we dat de verschillende verspreidingsgebieden perfect op elkaar aansluiten, er zijn nauwelijks overlappingen. We zien dan ook, dat *Himantoglossum calcaratum* een klein, maar zeer centraal areaal bestrijkt. Nelson beschouwt *H. calcaratum* om die reden als mogelijk het oorspronkelijke type, waarvan de overige als afgeleide soorten te beschouwen zijn. Dit op grond van het feit dat de specifieke kenmerken van de bloemen vanuit dit type steeds zwakker worden, naarmate de vindplaatsen verder van dit centrum verwijderd liggen. Hier valt overigens over te discussiëren, waar het *H. adriaticum* betreft, die ten tijde van Nelson (1968) nog niet beschreven was.

Ook Götz en Reinhard tonen aan, dat op deze stelling wel wat af te dingen is. Wij komen hier later nog op terug.

Maar laten we maar eens naar de planten gaan

kijken zoals die door Nelson -als oudst geraadpleegde auteur- beschreven zijn. Hoewel de beschrijvingen van de diverse auteurs niet geheel overeenstemmen, geven de waarden een redelijk beeld van de variabiliteit van de soorten. Men moet daarbij bedenken, dat een auteur zijn cijfers grotendeels ontleent aan eigen (beperkte) waarnemingen.

***Himantoglossum calcaratum* (Beck) Schlechter**

Plant groot en krachtig, 40-85 cm hoog, aar lang, matig dicht bezet met 12-50 bloemen, soms armen losbloemig.

Middenlob van de lip in verscheidene windingen gedraaid, zijlobben verlengd, als regel spits toelappend. Bloemen relatief groot.

Sepalen 12-17 mm en petalen 9-11 mm lang, aan de basis gewoonlijk verbreed, lancetvormig.

Kleur van de helm groen, purper aan de randen.

Gehele lip, maar tenminste de zijlobben, diep purper, middenveld licht met purperrode papillen. Lip diep drielobbig, middenlob lang (7,5-10 cm), diep ingesneden (2-4 cm). Zijlobben 12-22 mm lang, zelden ook korter. De spoor is krachtig, 7-12 mm lang. Standplaats: op ruige, rotsige plaatsen, tussen eikenstruiken, op 400-1000 m hoogte.

Bloeitijd: eind juni tot midden augustus.

Opmerkingen: onderscheidt zich vooral door de lange spoor en forse helm.

***Himantoglossum caprinum* (Bieb.) Sprengel**

Plant groot en krachtig, 40-85 cm hoog, aar lang, losbloemig bezet met 15-50 bloemen.

Middenlob van de lip in verscheidene windingen gedraaid, zijlobben verlengd, als regel spits toelappend. Bloemen relatief klein.

Sepalen 13-15 mm, petalen 11-12 mm lang, smal lijnvormig, aan de basis iets verbreed.

Kleur van de helm bleekgroen, vaak purper geaderd. De lip varieert van bleekgroen tot purperbruin, het middenveld is licht met donkerrode papilleuze vlekken.

Lip diep drielobbig, middenlob lang (tot 6 cm), diep ingesneden (1-5 cm). Zijlobben 9-10 mm. De spoor is 4-6 mm lang.

Standplaats: ruige, rotsige plaatsen, langs bosranden, tussen eikenstruiken, op mager grasland e. d., kalkminnend, tot 1500 m hoogte.

Bloeitijd: eind mei tot eind juli.

Opmerkingen: de soort is behoorlijk variabel (ook met betrekking tot de bloemkleur); planten met een smalle dunne spoor en een weinig gedraaide lip komen vaak voor tussen planten, waarbij de spoor zeer breed is aangezet, maar erg kort is.

***Himantoglossum hircinum* (L.) Sprengel**

Plant groot en krachtig, 30-90 cm hoog, aar lang, dichtbloemig bezet met 40-120 bloemen.

Middenlob van de lip in verscheidene windingen gedraaid, zijlobben verlengd, als regel spits toelappend. Bloemen relatief klein.

Sepalen 10-13 mm, petalen 7-9 mm lang, smal lijnvormig.

Kleur van de helm en vaak ook van de lip bleekolijfgroen, soms is de lip licht tot intensief purperbruin, het middenveld licht met purperen papilleuze vlekken. Lip diep drielobbig, middenlob lang en smal, 5-6 cm lang, nauwelijks ingesneden (2-11 mm), zijlobben 1-2 cm lang. Spoor 1,5-2 mm lang. Standplaats: magere graslanden, steenachtige, ruige hellingen, tussen bosschages en in wegbermen, vaak licht beschaduwde, tot 1800 m hoogte.

Bloeitijd van begin mei tot eind juni, waarbij opvalt dat in het noorden van het verspreidingsgebied, nl. Noord-Frankrijk, Jura e.d. de planten vroeg bloeien; zo is de plant aan het Noordzeekanaal reeds op 30 april in volle bloei, terwijl op zuidelijker gelegen standplaatsen de planten midden mei nog diep in knop zijn. In een aantal van deze gevallen kan de hoogte van de groeiplaats niet van invloed zijn.

Opmerkingen: de soort stinkt letterlijk als een bok, een geur die ook door koeien niet op prijs wordt gesteld. In de Clusaz zagen we een weiland waar de koeien precies om de bokkeorchis heen graas-

den, waardoor er vegetatie-eilandjes ontstaan waren van zo'n 30 cm doorsnede.

***Himantoglossum adriaticum* H. Baumann**

Plant hoog, 30-75 cm; aar lang, losbloemig bezet met 15-40 bloemen.

Middenlob van de lip weinig gedraaid, zijlobben kort, enigszins stomp. Bloemen relatief klein.

Sepalen 8-11 mm, petalen 5-6 mm lang, smal lijnvormig.

Kleur van de helm groenwit, soms is de helm rood geaderd. De lip is roodbruin, soms groen. Het middenveld licht met purperen papilleuze vlekken.

Lip diep drielobbig, middenlob lang en smal (4-6 cm), 5-15 mm lang ingesneden. Zijlobben 5-25 mm lang. De spoor is 2-3 mm lang.

Standplaats: magere graslanden, bosschages, lichte bossen tot 1300 m hoogte.

Bloeitijd: mei en juni, in de Abruzen nog in juli.

***Himantoglossum affine* (Boiss.) Schlechter**

Plant 30-80 cm hoog, aar lang, zeer losbloemig bezet met 10-40 bloemen.

Middenlob van de lip weinig gedraaid, zijlobben zeer kort, stomp. Bloemen relatief klein.

Sepalen 10-14 mm, petalen 7-11 mm lang, smal lijnvormig.

Kleur van de helm en vaak ook van de lip lichtgroen tot roodbruin, het middenveld is licht zonder stippen of vlekken. De bloemen staan vrijwel horizontaal, of zwak naar beneden gericht.

Lip diep drielobbig, middenlob smal, 2,5-4,5 cm lang en aan het einde iets breed uitlopend, weinig ingesneden (6-8 mm). Zijlobben 3-6 mm lang. Spoor 4-5 mm lang.

Standplaats: maquis, lichte eiken- en naaldbossen, op droge kalkhoudende bodem, tot 1300 m hoogte.

Bloeitijd: mei tot in juli.

Opmerkingen: door zijn ongevlekte middenlob is *Himantoglossum affine* nauwelijks met een andere *Himantoglossum* te verwisselen, behalve in Turkije waar verwisseling met *H. caprinum* mogelijk is.

Van *Himantoglossum affine* zijn slechts een paar

linksboven:
Himantoglossum hircinum
(J. & L. Es-sink)

rechtsboven:
Himantoglossum caprinum, nomos
Kastoria, GR
(J. & L. Es-sink)

linksonder:
Himantoglossum adriaticum, Alfedena
(L'Aquilia, I), 8-6-1993
(C.A.J. Kreutz)

rechtsonder:
Himantoglossum affine,
Vezirköprü
(Samsun, TR), 24-6-1994
(C.A.J. Kreutz)

meldingen bekend uit Griekenland, o. a. de Peloponnesos. Het hoofdverspreidingsgebied ligt in Turkije.

***Himantoglossum affine* var. *pseudocaprinum* J. J. Wood**

Op een groeiplaats van *Himantoglossum affine* in Irak werden planten aangetroffen, die duidelijk van het type afwijken.

Belangrijkste verschillen: langere middenlob (4,5-5 cm lang), dieper ingesneden (tot 15 mm), het uiteinde soms onregelmatig getand. De zijlobben zijn zeer kort en slechts 1-2 mm lang.

***Himantoglossum formosum* (Steven) Koch**

Plant hoog (40-80 cm), aar tot 30 cm lang, losbloemig bezet met 15-30 bloemen.

Middenlob van de lip weinig gedraaid. De sepalen en petalen vormen een losse helm (9-13 mm lang).

Helm bleekgroen gekleurd, vaak purper geaderd. Lip bleekgroen, bijna wit aan de basis en aan de randen rozepurper getint, sterk drielobbig, 3 cm lang, middenlob 1,3-1,5 cm lang. Zijlobben kort (2-4 mm). De spoor relatief lang, cilindervormig en neerwaarts gebogen, 9 mm lang.

Standplaats: lichte bossen en struikgewas, op mergel tussen 150-800 m hoogte.

Bloeitijd: mei tot juni.

Discussie

Wie de literatuur nakijkt over het geslacht *Himan-*

Een vergelijking tussen *Himantoglossum calcaratum* en *H. caprinum*

	Baumann <i>calcaratum</i>	<i>caprinum</i>	Nelson <i>calcaratum</i>	<i>caprinum</i>	Sundermann <i>calcaratum</i>	<i>caprinum</i>
hoogte cm	40-80	40-80	40-85	40-85	40-100	—
sepalen mm	13-15	13-15	12-17	—	—	—
petalen mm	9-12	11-12	—	—	—	—
middenlob mm	65-120	35-70	75-100	-60	50-100	35-65
zijlobben mm	12-25	9-10	12-22	—	—	5-20
spoor mm	8-11	4-6	7-12	-5	7-12	-2

toglossum, komt tot de ontdekking dat de meningen over de indeling in soorten en ondersoorten nogal uiteenlopen. Zo wordt in de recente literatuur de opsplitsing in soorten en ondersoorten opgegeven en worden de verschillende vormen als soort besproken. Verbazingwekkender is dat *H. calcaratum*, die door E. Nelson als stamvorm van het geslacht wordt beschouwd, bij K. P. Buttler en P. Delforge opgenomen is in de beschrijving van *H. caprinum* (als synoniem).

Aan de hand van een vergelijking tussen 'caprinum-planten' uit Zuid-Albanië en Noord-Griekenland en 'calcaratum-planten' uit hun terra typica, Bosnië en Servië, tonen Gözl en Reinhard aan, dat het verschil tussen deze soorten uitsluitend bepaald wordt door de spoorlengte; hierbij wordt nog opgemerkt dat korte sporen uit *calcaratum*-populaties ongeveer even lang zijn als de lange sporen uit *caprinum*-populaties.

Tevens wijzen zij op de uitzonderlijk grote variabiliteit van *Himantoglossum* op de Balkan, waarbij de belangrijkste kenmerken niet of nauwelijks verband met elkaar houden; grote planten met korte en lange lippen, lange lippen met kleine of lange spoor en korte of lange zijlobben.

In dit licht gezien moet men zich afvragen of de waarden zoals die hieronder zijn opgegeven serieus te nemen zijn, temeer omdat de verschillende auteurs nauwelijks consequent te noemen zijn in het gebruik van meetwaarden. Alleen Baumann hanteert vrij consequent meetwaarden, de overige auteurs maken zich er vaak van af met aanduidingen als: 'iets korter', 'duidelijk dikker dan...' enz.

Literatuur

- BAUMANN H., KÜNKELE S. 1982. Die wildwachsenden Orchideen Europas, Stuttgart (Kosmos).
- BUTTLER, K. P. 1986. Orchideen. Die wildwachsenden Arten und Unterarten Europas, Vorderasiens und Nordafrikas, München (Mosaik-Verlag).
- DAVIES, P. & J. HUXLEY, A. 1988. Wild Orchids of Britain and Europe. London.
- DELFORGE, P. 1994. Guide des orchidées d'Europe, d'Afrique du Nord et du Proche-Orient. Delachaux et Niestlé.
- GÖLZ P., REINHARD, H. R. 1984. Die Orchideenflora Albaniens. Mitt. Bl. Arbeitskr. Heim. Orch. Baden-Württ. 16 (2): 193-394.
- LANDWEHR, J. 1977. Wilde orchideeën van Europa. Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland. 's-Graveland.
- NELSON, E. 1968. Monographie und Ikonographie der Orchideengattungen Serapias, Aceras, Loriglossum, Barlia. Chernex-Montreux.
- SUNDERMANN, H. 1980. Europäische und mediterrane Orchideen. Eine Bestimmungsflora mit Berücksichtigung der Ökologie. Hildesheim.
- SYSKA, M. 1995. Die Orchideenflora des Westlichen Nestos-Deltas und des angrenzenden Berglandes (Nordostgriechenland). Verbreitung - Ökologie - Gefährdung. Jour. Eur. Orch. 27(3): 339-552.
- WOOD, J. J. 1984. Notes on Himantoglossum (Orchidaceae). Kew Bulletin 38(1): 75-78.

J. EN L. ESSINK
Jan van Scorellaan 7
1701 VA Heerhugowaard